

דוח מחקר אלטרואיזם במבחן: הכלכלה הפוליטית של השתלות איברים

חגי בועז

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

הקדמה

כאשר מתוודעים המוכרים והקונים אלה לאלה אותות הקין כבר טבועים בגופם. צלקת הכריתה וצלקת ההשתלה יזכירו להם כי זה מכר כליה וזה קנה כליה והקלון החברתי יהפוך אותם לשותפי סוד עולם. אמנם החוק הפלילי בישראל, כמו במדינות רבות בעולם, משית דין פלילי רק על המבצעים והמתווכים בסחר איברים ופוטר את המוכר והקונה מאחריות פלילית, אך האם עוון סחר האיברים חל רק על המעורבים הישירים בעסקאות האפלות? באיזה אופן כל אחד ואחת מאתנו שותפים בעולם אפל זה של סחר איברים? האם שוק האיברים להשתלה נכפה מתוך עמדתנו השותקת? והאם עמדה רועמת נגד השוק אכן פועלת למיגורו?

בניגוד לצורות אחרות של סחר בבני אדם, התשובות לשאלות אלה מפתיעות. עמדותינו בנוגע לסחר בבני אדם מגובשות על סמך היכרותנו עם פעולתם המשולבת של צרכנות, מסחור הגוף והגיונו הבלתי מתפשר של השוק. לעומת זאת, תחום השתלות האיברים מזמן לפתחנו כלכלה פוליטית מסוג אחר. זו כלכלה פוליטית בהכחשה עצמית כפולה: מצד אחד, המעורבים בסחר האיברים לשם הצלת חיים מתעלמים לא פעם מן הניצול והכפייה שבעולם זה, ומצד אחר, הלוחמים בסחר האיברים מתעלמים מן העובדה שתופעה זו — בניגוד לאופנים אחרים של סחר בבני אדם — מצילה חיים באופן ישיר. ההכחשה העצמית בולטת גם בשיח המוכר של עולם השתלות האיברים: תחת סיסמת "מתנת החיים" ורעיון התרומה האלטרואיסטית, כלכלת האיברים להשתלה אינה מודה שהיא כלכלה, היא מנסה להסוות את אופייה הפוליטי ובעיקר מנסה להבדיל את עצמה מפרקטיקות מקבילות של מסחור הגוף.

אך ככל שתחום ההשתלות מתחפר לתוך סתירותיו הפנימיות, כך הן עולות וצפות על פני השטח: המחסור באיברים מחריף, עוד ועוד חולים מצטופפים בתורים המתארכים להשתלות איברים, ולפי תחזיות ארגון הבריאות העולמי, מגפות המאה ה-21 יעלו את שיעור הממתינים להשתלות איברים במידה ניכרת. לנוכח זאת, השאלות על הקשר בין הסחר באיברים לבין המנגנון הרשמי של השתלות האיברים נשאלות ביתר שאת — האם אפשר להילחם בשתי חזיתות בו בזמן: גם במצוקת המחסור באיברים להשתלה וגם בתופעת סחר האיברים?

ריצ'ארד טיטמוס, אחד מהוגיה המרכזיים של מדינת הרווחה, חשב שאפשר. בספרו המפורסם *יחסי תשורה: מדם אנוש למדיניות סוציאלית* (1970), הוא מביא את מסקנתו כי הספקת דם מתרומות עדיפה מבחינה מוסרית, יעילה יותר מבחינה כלכלית ונכונה יותר מבחינה פוליטית מהספקת דם המבוססת על תשלום. מאז שעשה טיטמוס את המחקר, בשנות החמישים והשישים של המאה ה-20, השתנו לבלי הכר הצדדים הטכנולוגיים של הספקת הדם, אך הבסיס הנורמטיבי של תרומה וולונטרית בבחינת דרך מועדפת להספקת רקמות, איברים ונוזלי גוף נותר על פי רוב בֶּרֶת המחדל של רשויות הבריאות ברחבי העולם. טיטמוס ניסח שלוש הנחות יסוד, שלמרות הבדלים בגוונים ובניסוחים העדכניים שלהן הן עדיין מונחות בתשתית המדיניות הרשמית של הספקת איברים: (1) האלטרואיזם קיים; (2) הגברת ההתממשות שלו היא ערובה לסולידריות חברתית, לבלימת ההשתלות של הגיון השוק, ולחסימת דרכים של הסֶחָרָה; (3) אפשר להסתמך על אלטרואיזם ועל התנדבות כבסיס למדיניות חברתית.

במסגרת עבודת הדוקטור שלי ביקשתי להעמיד את הנחות היסוד השנייה והשלישית במבחן המציאות של תחום השתלות האיברים במפנה האלף. שאלתי היא אפוא האם מדיניות האלטרואיזם אכן מצליחה להשיג את שני יעדיה, דהיינו גם למגר את תופעת הסחר וגם לפתור את בעיית מצוקת האיברים?

כלכלת מחסור והפרטה

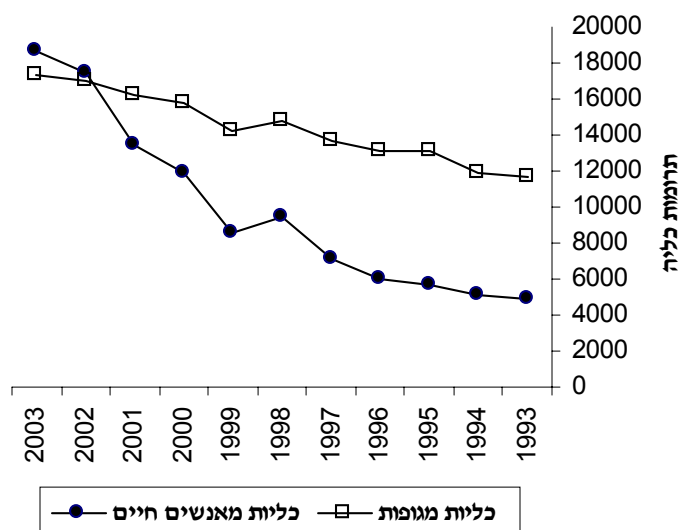
המחסור המתמשך באיברים להשתלה הוא הכוח המניע המרכזי של תחום ההשתלות. את המונח "כלכלת מחסור" הציע הכלכלן יאנוס קורני, שחקר את המערכות הכלכליות של מדינות מזרח אירופה בעידן הקומוניסטי. אמנם כל כלכלה היא במובן מסוים כלכלה של מחסור, אך ל"כלכלת מחסור" לפי קורני כמה קריטריונים מוגדרים: ראשית, המחסור צריך להיות כרוני ומתמשך; שנית, טיפולה של המדינה בבעיה צריך לכלול פיקוח הדוק והצעת תחליפים לדבר החסר; ושלישית, כלכלות מחסור מאופיינות בשוק דואלי, שבו לצד הכלכלה הרשמית מתפתחים שווקים שחורים ואפורים המספקים חלק מהביקוש (Kornai 1980; 1992). אמנם אין לבחון את סוגיית הספקת האיברים אך ורק על פי יישומן של משוואות היצע וביקוש, אך מצב המחסור משמש נקודת פתיחה לניתוח רב-ממדי של תחום ההשתלות.

על פי "המודל האלטרואיסטי" של טיטמוס, תחום השתלות האיברים כלוא במלכודת כלכלת המחסור. עם העלייה בתחלואה מצד אחד ועם הצלחת ההשתלות מצד אחר, המחסור באיברים הולך ומחריף. נוכח המשבר, רשויות מקומיות, מדינתיות ובינלאומיות מתעקשות על שיח מתנת החיים ועל רעיון התרומה האלטרואיסטית כדגם הבלעדי להספקת איברים. במצב העניינים הזה מתגלה תמונת הכלכלה הדואלית של איברים: מנגנון ציבורי בסטגנציה מצד אחד ועלייה בהיקף הפעילות של נתיבים פרטיים להספקת איברים מצד אחר.

המעבר מכלכלת איברים ציבורית לכלכלת איברים פרטית היה מוקד החקירה האמפירית שלי. בחנתי את המעבר הזה באמצעות מתודה של מדידת שיעור תרומות האיברים שנלקחו מאנשים חיים לעומת שיעור תרומות האיברים שנלקחו מגופות. מלבד פשוטה, למתודולוגיה הזאת שני יתרונות בולטים: ראשית, המדינה היא המנגנון היחיד שבסמכותו להחליט על השתלות איברים שנלקחו מגופות, ומשום כך מעקב אחרי תנודות בשיעור תרומות אלה הוא דרך מצוינת לעמוד על השינויים בחוסן כלכלת האיברים הציבורית הנשענת על אתוס האלטרואיזם. היתרון השני הוא זמינותם של הנתונים על תרומות איברים — גם מאנשים חיים וגם מגופות — ברחבי העולם ולאורך תקופה.

למעבר מן המנגנון הציבורי ליוזמות פרטיות של הספקת איברים קראתי "הפרטה". ואולם הפרטה זו אינה דומה למושג ההפרטה הקלאסי של הכלכלה הפוליטית. מלבד העובדה שזו איננה כלכלת מוצרים אלא כלכלת איברי גוף, גם אין מדובר כאן בהעברת נכסי ציבור מן המדינה לידיים פרטיות של אילי הון, אלא בעלייתה של כלכלה שניונית שבה הפרט והספירה הפרטית — השוק והמשפחה — חוזרים ונעשים לרגולטורים העיקריים של ענייני רווחה ובריאות. מגמת ההפרטה של הספקת האיברים מתבטאת אפוא בעלייה במספר השתלות האיברים שנלקחו מאנשים חיים. שכן לעומת השתלות איברים מגופות נפטרים, כל השתלה של איבר מאדם חי מקורה אך ורק ביוזמה פרטית של תרומה מקרובי משפחה או ביוזמה פרטית לקניית איבר — על פי רוב העדויות, גם מאדם חי.

היקפה של מגמת ההפרטה בהשתלות כליה ב-71 מדינות

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
כליות מאנשים (פרטי)	4891	5067	5850	6014	7117	9442	8606	11939	13454	17418	18663
כליות מגופות (ציבורי)	11680	11932	13165	13121	13620	14740	14257	15774	16257	17021	17358
כלל תרומות הכליה	16571	16999	19015	19135	20737	24182	22863	27613	29711	34619	36021
שיעור הפרטה (פרטי/סך הכול)	29%	30%	30%	31%	34%	39%	37%	41%	45%	50%	52%

הפרטה נמדדה לפי חישוב מספר השתלות הכליה מאדם חי מתוך סך השתלות הכליה (מגופות ומאנשים חיים). הנתונים נאספו מתוך מאגר ה-Transplant Procurement Management, מכון הכשרה למתאמי השתלות בברצלונה האוסף נתונים כלל-עולמיים על השתלות. הנתונים אומתו לעומת מאגר הנתונים של האיחוד האירופי, ובמידת האפשר גם לעומת פרסומים רשמיים של ארגוני השתלות ברחבי העולם. בתקופה שנבחנה, שיעור השתלות הכליה היה יותר מ-85 אחוז מכלל השתלות האיברים בעולם.

מספר ההשתלות מן החי גדל ב-381 אחוזים, מ-4891 תרומות ב-1993 ל-18663 ב-2003, וגידול זה מצביע על מגמה של הפרטה. בשנת 1993 רק 29 אחוזים מכלל הכליות שהושתלו נלקחו מאנשים חיים, כלומר בעקבות יוזמה פרטית של החולה או של משפחתו; ואילו בשנת 2003 רוב הכליות שהושתלו (52 אחוזים) לא הושגו דרך המנגנונים הציבוריים של תרומה אלא ממקורות הספקה אחרים: תרומות מקרובי משפחה או דרך השוק.

שקיעתו של המודל האלטרואיסטי

מאיזו בחינה נכשל המודל האלטרואיסטי? המחקר מצביע על כישלון המודל האלטרואיסטי בשני מבחנים עיקריים: מבחן האלטרואיזם כמנגנון של חליפין חברתי, ומבחן האלטרואיזם כחיץ לתהליכי אינדיבידואליזציה. עלייתם של מנגנונים פרטיים, כלומר של השוק ושל המשפחה, מצביעה על היחלשות נורמת האלטרואיזם. על פי תפיסת מדיניות הרווחה שבבסיס השקפתו של טיטמוס, רוח התנדבות ואלטרואיזם הן מידות המכוונות כלפי החברה ולא כלפי הפרט (כפי שייתכן בקרב המשפחה), וודאי שאינן מכוונות להספקת איברים במתכונת הגיון השוק. עליית שיעור השתלות האיברים שנלקחו מאנשים חיים מעידה אפוא על חוסר

יכולתם של המודל האלטרואיסטי ושל שיח "מתנת החיים" להתבסס בתור המנגנון הבלעדי להספקת איברים. מבחינה זו, מדיניות התרומה האלטרואיסטית ושיח מתנת החיים אינם מצליחים לעכב את תהליכי ההפרטה והאינדיבידואליזציה כפי שפורטו לעיל, ונכשלים במבחנם הערכי. יתרה מכך, המודל האלטרואיסטי נכשל גם במבחנו המעשי: המחסור ההולך ומחריף באיברים להשתלה ועלייתו של הערוץ הפרטי עד שהפך לדומיננטי או לפחות לשווה ערך לערוץ הציבורי – מעידים על חולשתו של המודל האלטרואיסטי לספק די איברים להשתלה. במילים פשוטות, תרומות איברים אינן מספיקות לענות על הביקוש להשתלות.

האם אזלת היד של המנגנון הציבורי נובעת מפוליטיקת האלטרואיזם ומן השיח של מתנת החיים? התשובה אינה חד-משמעית, אם כי מחקרים מראים שתרומת האיברים עולה ככל שהפרשנות הניתנת למושג אלטרואיזם חופשית יותר, וככל שהתמרון שמגוון האפשרויות לתגמול תורמים רב יותר.¹ אם כן, הרי המעבר לצורות "רכות" יותר של אלטרואיזם עלול להוביל גם לסדרה של בעיות חברתיות.² על כל פנים, המחקר מצביע חד-משמעית על כישלון המודל האלטרואיסטי בשני מבחניו: ביצירת בסיס מוסרי להספקת איברים ובטיפול בבעיית המחסור.

שקיעת המודל האלטרואיסטי אינה מחויבת המציאות; היא נובעת מחוסר היענות לתורם איברים ומאדישות לבעיית המחסור. אדישות זו היא שמביאה בסופו של דבר לסחר איברים והיא שהופכת את המתבוננים מן הצד (בישראל הם הרוב המכריע של הציבור) לשותפים עקיפים בסחר איברים. בניגוד לצורות אחרות של סחר בבני אדם, סחר באיברים מציל חיים ולכן בצד מיגורו חייב להינתן גם פתרון לבעיית המחסור. אלמלא כן, גינויו והוקעתו אולי ממרקים את המצפון הקולקטיבי, אך למעשה רק מחמירים את מצבן של הקבוצות המוחלשות הנקלעות לעולם עגום זה.

ביבליוגרפיה

- טיטמוס, ריצ'ארד, 1970. *יחסי תשורה: מדם אנוש למדיניות סוציאלית*, תל-אביב: עם עובד.
- Abadie, A., and S. Gay, 2004. "The Impact of Presumed Consent Legislation on Cadaveric Organ Donation: A Cross Country Study," NBER Working Paper 10604. <http://www.nber.org/papers/w10604>.
- Cheyette, C., 2000. "Organ Harvests from the Legally Incompetent: An Argument Against Compelled Altruism," *Boston College Law Review* 41: 465–515.

¹ Abadie and Gay 2004; Kahn 2002; Spital 1998

² Cheyette 2000; Ross 2002; Veatch and Pitt 1995

- Kahn, J., 2002. "Making the Most of Strangers' Altruism," *Journal of Law, Medicine and Ethics* 30(3): 446–447.
- Kornai, J., 1980. *Economics of Shortage*, Amsterdam: Elsevier.
- , 1992. *The Socialist System: The Political Economy of Communism*, Princeton N.J.: Princeton University Press.
- Ross, L. F., 2002. "Solid Organ Donation Between Strangers," *Journal of Law, Medicine, and Ethics* 30(3): 440–445.
- Spital, A., 1998. "Mandated Choice for Organ Donation: Time to Give It a Try," *Annals of Internal Medicine* 125(1): 66–69.
- Veatch, R.M., and J. B. Pitt, 1995. "The Myth of Presumed Consent: Ethical Problems in New Organ Procurement Strategies," *Transplantation Proceedings* 27:1888–1892.